TU Delft

Delft University of Technology

Document Version
Final published version

Licence
Dutch Copyright Act (Article 25fa)

Citation (APA)
Oorschot, L. M. (2025). Over ruimte en bouwmassa in Den Haag: H.P. Berlage en/of de Duitse criticus A.E. Brinckmann. *Rode Haring*, (15), 58-83.

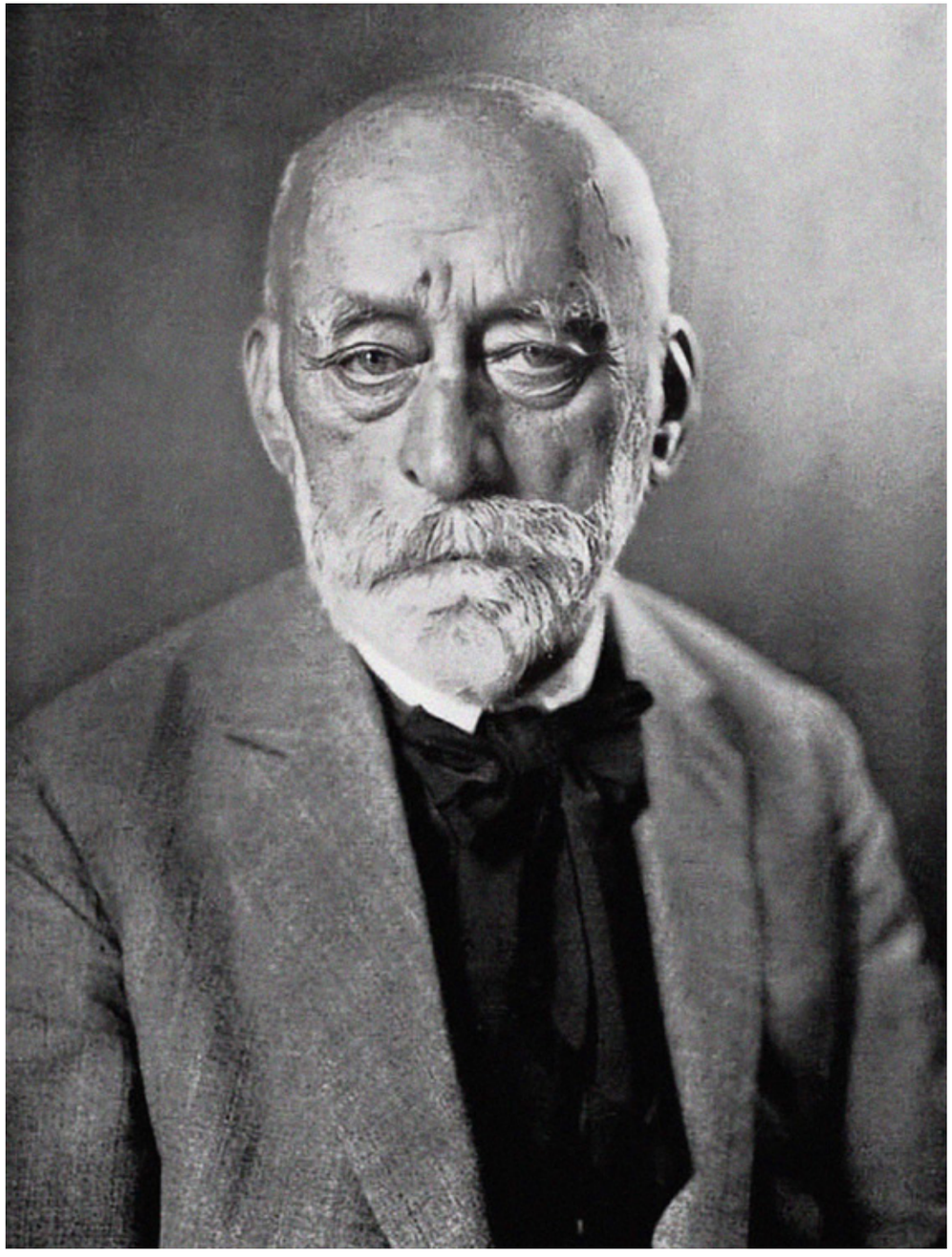
Important note
To cite this publication, please use the final published version (if applicable).
Please check the document version above.

Copyright
In case the licence states “Dutch Copyright Act (Article 25fa)”, this publication was made available Green Open Access via the TU Delft Institutional Repository pursuant to Dutch Copyright Act (Article 25fa, the Taverne amendment). This provision does not affect copyright ownership.
Unless copyright is transferred by contract or statute, it remains with the copyright holder.

Sharing and reuse
Other than for strictly personal use, it is not permitted to download, forward or distribute the text or part of it, without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license such as Creative Commons.

Takedown policy
Please contact us and provide details if you believe this document breaches copyrights.
We will remove access to the work immediately and investigate your claim.

This work is downloaded from Delft University of Technology.

H.P. Berlage, architect te Den Haag [uit: *Bouwkundig Weekblad Architectura*, nr. 33 (18 augustus 1934), 338].

LEO OORSCHOT

'Städte bauen heisst: mit dem Hausmaterial Raum gestalten!'[1]

Over ruimte en bouwmassa in Den Haag

H.P. BERLAGE EN/OF DE DUITSE CRITICUS A.E. BRINCKMANN

Met het bovenstaande citaat van de Duitse kunst- en architectuurhistoricus Albert E. Brinckmann (1881–1958) opende H.P. Berlage (1856–1934) in 1909 zijn toelichting op het Plan tot Uitbreiding van 's-Gravenhage. Het belangrijkste inzicht dat idealist Berlage met zijn plan introduceerde, was dat de stad voortaan als één ruimtelijk geheel diende te worden beschouwd. In dit geheel moesten alle stedelijke functies en bebouwing op organische wijze met elkaar samenhangen. De stad werd door Berlage in navolging van Duitstalige theoretici opgevat als een Gesamtkunstwerk, een collectief stadsbeeld. De invloed van de 25 jaar jongere Brinckmann op Berlages ideeën in een belangrijke periode van de stedenbouwkundige ontwikkeling tijdens en na de Eerste Wereldoorlog bleef tot dusverre onderbelicht.

Berlage wordt door architectuurhistorici en tijdgenoten gepositioneerd als een overgangsfiguur tussen de negentiende-eeuwse neostijlen en de vroegmoderne architectuur van het interbellum. Een architect balancerend tussen idealisme en realisme, een eclecticus die zich ontwikkelde tot rationalist. Uiteindelijk wees hij het functionalisme van de in 1928 opgerichte Congrès Internationaux d'Architecture Moderne (CIAM) af, omdat hij hierin een gebrek aan gevoelswaarde ervoer. Maatschappelijke veranderingen weerspiegelden zich weliswaar in Berlages woorden, maar niet altijd in zijn gebouwde oeuvre. Sommige collega's uit het interbellum meenden dan ook dat hij de nieuwe architectuur niet werkelijk begreep.

Latere critici zagen een discrepantie tussen Berlages publicaties en zijn Haagse plannen.[2] Berlages sociaaldemocratische overtuigingen en zijn interesse in 19de-eeuwse Duitse wijsgeren zijn op die plannen nauwelijks van invloed. Berlage was enerzijds actief

1. Albert Erich Brinckmann, *Platz und Monument. Untersuchungen zur Geschichte und Ästhetik der Stadtbaukunst in neuerer Zeit*, Berlijn 1908, 170.

2. Rein Blijstra, 'Berlage in 's-Gravenhage', *Maandblad der Gemeente 's-Gravenhage* 26 (1971) 12, 1-52.

Uitbreidingsplan voor het Laakkwartier, door het Haags Gemeente archief gedateerd op 1920 of 1927. Bouwmassa en stedelijke ruimte zijn zorgvuldig vormgegeven door Haagse stedenbouwers (wellicht Henk Suyver) volgens de principes van Berlage en Brinckmann [Haag Gemeentearchief].

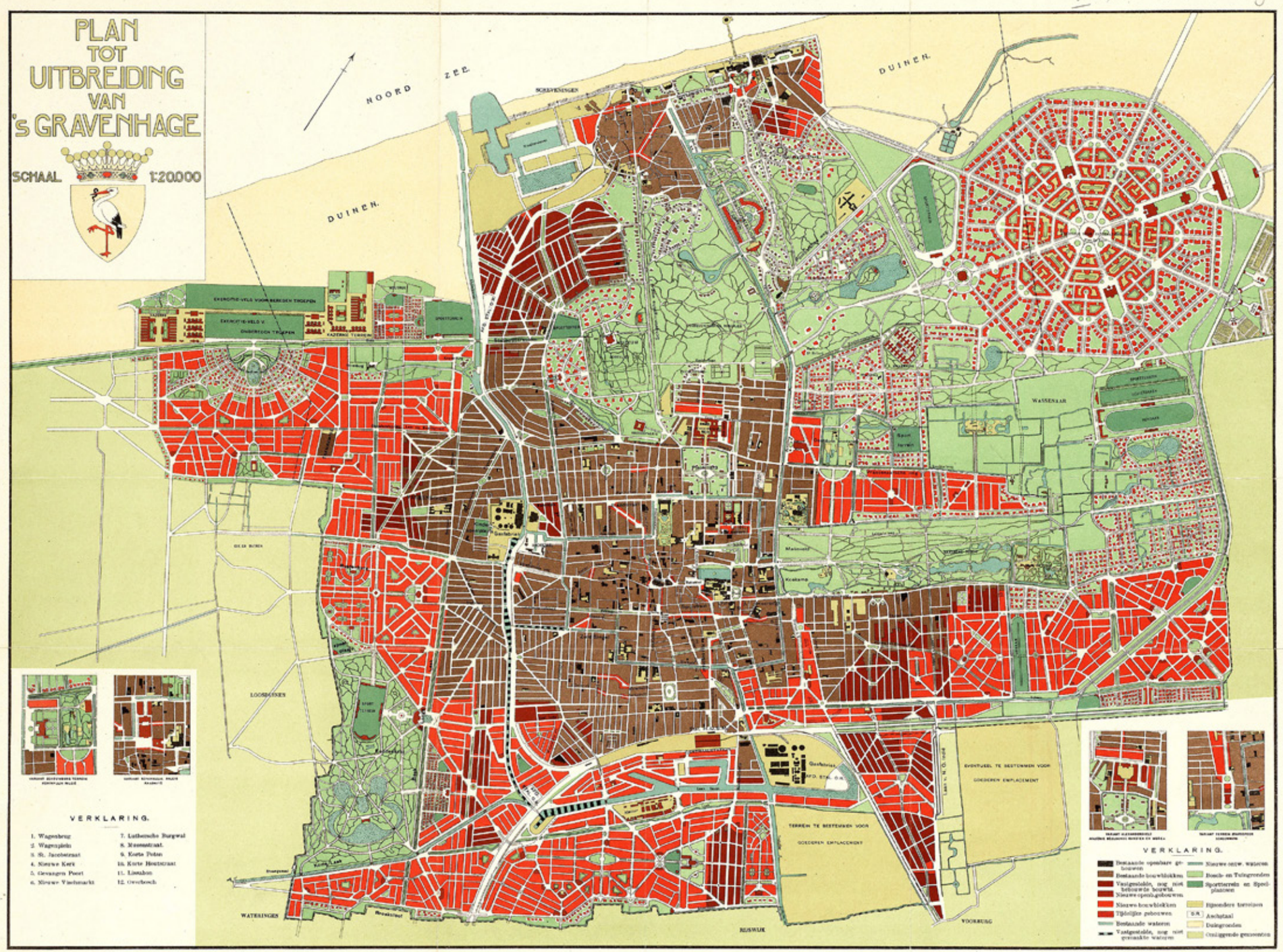
als 'dienaar van het kapitalisme', aldus Blijstra, maar toonde tegelijkertijd interesse in volkswoningbouw — al zijn van die interesse in Den Haag nauwelijks concrete voorbeelden aan te wijzen. 'Salonsocialist' Berlage liet deze taak over aan Haagse collega-architecten, onder de strakke regie van Pieter Bakker Schut, de directeur van de Dienst der Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting. Echter, Berlages betekenis was onmiskenbaar: hij introduceerde tal van internationale ideeën in de stad en beïnvloedde daarmee een generatie Haagse architecten. Zo bracht hij kennis van Frank Lloyd Wright en van Duitse en Oostenrijkse stedenbouw en architectuur over.

3. Respectievelijk H.P. Berlage, 'Over baksteenbouw', in Dez., *Beschouwingen over bouwkunst en hare ontwikkeling*, Rotterdam 1911, 105-121; H.P. Berlage Nz., 'Stedenbouw. Lezingen gehouden te Delft voor het Genootschap "Practische Studie"', *De Beweging* 10 (1914), dl I, 226-247; dl. II, 1-17, 142-157, 264-279; en H.P. Berlage, 'Over normalisatie in de uitvoering van den woningbouw', *De Beweging* 14 (1918), dl. I, 387-403.

Enkele van zijn publicaties bleken later van grote betekenis, zoals 'Over baksteenbouw', 'Stedenbouw' en 'Over normalisatie in de uitvoering van den woningbouw'.[3]

Het ontwerp als een dialectisch proces

Over zijn vernieuwende kijk op stadsuitleg zou Berlage later stellen dat: 'Maar zou er nu niet voor hen, in tegenstelling tot het ondragelijk geworden individualistisch stadsbeeld, hetgeen immers de uiting is van de hen vijandige klasse, geen aanlei-

Plan tot Uitbreiding van 's-Gravenhage, 1908 van H.P. Berlage. Ook het uitbreidingsplan is volgens de dialectiek vormgegeven. Het landschap en de wijken, bruin, is de these. Rood zijn de nieuwe wijken en is de antithese. Het uitbreidingsplan zelf is de synthese. [Haags Gemeentearchief].

A.E. Brinckmann, circa 1925

ding zijn om juist daarom het zoo rustig aanzien van het collectieve stadsbeeld met enthousiasme te aanvaarden?'[4]

Berlage liet zich sterk inspireren door de 19de-eeuwse architect Gottfried Semper, binnen het denkkader van de stijlengeschiedenis zoals geformuleerd door de filosoof G.W.F. Hegel. Hegel beschouwde de werkelijkheid als een historisch-dialectisch proces. De subjectieve geest van het individu ontwikkelt zich via een objectieve geest tot een absolute geest, waarin kunst, religie en filosofie samensmelten tot een organisch geheel. Deze gedachte werd in de tijd van Berlage breed gedragen. Bijvoorbeeld Karl Friedrich Schinkel, leermeester van Semper, liet zich inspireren door August Wilhelm Schlegels idee dat de Griekse en Gotische bouwstijlen elkaars tegenpolen vormden.[5] Vanuit deze tegenstelling trachtte Schinkel beide in een verbeterde synthese te verenigen. Anders dan bij muziek, literatuur of beeldende kunst, die men op zichzelf kan ervaren, is architectuur onderdeel van het dagelijks leven. Bouwkunst en stadsuitleg kregen daarmee een bijzondere en opvoedkundige betekenis.

Voor het begrijpen van Berlages ideeën over architectuur en stedenbouw, die later hun neerslag vonden in Haagse woonwijken en woongebouwen, moet men terug naar de negentiende eeuw. Berlage zag zichzelf als ruimtekunstenaar en wilde een Gesamtkunstwerk tot stand brengen. Hij zou het werk van directeur/ingenieur van de Haagse Dienst der Gemeentwerken I.A. Lindo voortzetten, uitwerken en vormgeven. In tegenstelling tot Lindo had Berlage het politieke tij mee, wat in het interbellum leidde tot een volwassen stedelijke ontwikkeling met een samenhang tussen stedelijke ruimte en bebouwing. Begrippen zoals 'schilderachtig' en 'monumentaal' speelden al vanaf ongeveer 1895 een rol bij Berlage.[6]

Het uitbreidingsplan van 's-Gravenhage liet dit allemaal zien, zowel in beeld als in beschrijving; ook Berlage paste de dialectische methode van Hegel toe. Hij streefde naar een synthese tussen het romantisch-schilderachtige landschap met bestaande bebouwing (de these) en de monumentale, op de late barok geïnspireerde woonbuurten (de antithese); tussen het schaalniveau van de gehele stad en dat van afzonderlijke woonwijken; tussen het huismateriaal en de stedelijke ruimten zoals straten en pleinen. Daarbij stond het bouw- en straatprofiel centraal. Verleden (these) en heden (antithese) kwamen samen in een toekomstvisie (synthese). Binnen dit raamwerk kregen diverse verkeersmodaliteiten — tram, auto, fiets en voetganger — hun plek, en werden publieke voorzieningen geïntegreerd in uitbreidingsplannen.

4. 'Over normalisatie in de uitvoering van den woningbouw', 398.

5. David Watkin, *A history of Western architecture*, Londen 1986.

6. Herman van Bergeijk, *De steen van Berlage. Theorie en praktijk van de architectuur rond 1895* Rotterdam 2003, 7-67.

7. *Het Uitbreidingsplan van 's Gravenhage door H.P. Berlage Nzn*, 's-Gravenhage 1909. Ook als 'Stedenbouw – met het Uitbreidingsplan van 's-Gravenhage', in *Beschouwingen over bouwkunst en hare ontwikkeling*, 45-80.

De stad als product en producent van beschaving

De afdeling 's-Gravenhage van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst verzocht Berlage in 1909 om een toelichting te schrijven op zijn Haagse uitbreidingsplan uit het voorgaande jaar.[7] De samenhang tussen bebouwing en stedelijke ruimtes, de 'Schoone Eenheid', zou een belangrijke rol gaan spelen in de Haagse stedenbouw. Naast esthetica was een hygiënische stadsuitleg een belangrijk

motief hiervoor.[8] Zoals hierboven in algemene zin besproken was stedenbouw voor Berlage een artistieke opgave, een Gesamtkunstwerk waarin alles samensmolt tot een nieuw gevoel van gemeenschapszin.
De Weense stedenbouwtheoreticus Camillo Sitte ontleende het idee van Gesamtkunst aan de componist Richard Wagner. Sittes leerboek *Der Städtebau nach seinen künstlerischen Grundsätzen* (1889) was aan het eind van de negentiende eeuw een van de invloedrijkste handboeken voor de stedenbouw. Berlage las vermoedelijk ook vaktijdschriften zoals *Der Städtebau* (1904-1919), uitgegeven door Theodor Goecke, waarin vergelijkbare ideeën werden gepresenteerd. Sitte beschouwde de stad niet alleen als een product van beschaving, maar vooral als een fenomeen dat zelf beschaving voortbracht. De stad was, ook voor Berlage, één kunstwerk waarin de cultuur van de samenleving was samengebald: wetenschap, kunst, moraal, handel, politiek en economie.
Sitte begint zijn voorwoord met de opmerking dat er veel was bereikt in de stedenbouw. Grote technische prestaties waren geleverd op het gebied van verkeer en volksgezondheid, maar op artistiek vlak was de moderne stedenbouw een fiasco, omdat er op dat terrein vrijwel niets was geproduceerd. De moderne stedenbouw was in Sittes ogen gericht op solitaire monumentale gebouwen en was een optelling van losse stratenplannen en woonbuurtjes van ondernemers, maar niet op de ruimte daartussen: 'tegenover de prachtige nieuwe monumentale gebouwen staan de meest onhandige pleinvormen en verkavelingen in de directe omgeving van de pleinen.'[9]
In de ogen van zowel Sitte als Berlage moest men bij stadsuitleg naast utilitaire aspecten ook de ervaring van de stedelingen van stedelijke ruimten en bebouwing een belangrijke rol laten spelen. Berlage had al een aantal jaren eerder beweerd: 'Wij hebben dus als oorzaak van alle kunst, impressies, en deze impressies zijn van subjectieve aard.'[10] Berlage toonde zich tijdens een in het *Bouwkundig Weekblad* gepubliceerde lezing die hij achtereenvolgens in Rotterdam, Den Haag en Amsterdam had gehouden enthousiast over het boek van Sitte.[11] De ideale stad nu gezien en ervaren als één ruimtelijk kunstwerk.
Er was in Den Haag al eerder de wens tot een uitbreidingsplan met een stedenbouwer van naam. Een Haagse commissie stelde in eerste instantie de Duitse stedenbouwers Karl Henrici of Jozef Stübben voor om een uitbreidingsplan te maken. Eerdere uitbreidingsplannen, bijvoorbeeld van Lindo, bestonden slechts op papier en geen daarvan was tot uitvoering gebracht. Deze keer wilde het college nadrukkelijk geen Duitse invloeden en wenste een stad van Nederlands type. Er waren drie Nederlandse kandidaten die in aanmerking kwamen, daarvan bedankten er twee. Berlage bleef over als enige kandidaat.[12]

8. Leo Oorschot, 'Pieter Bakker Schut en de "Schoone Hygienische Eenheid" van Den Haag', *Rode Haring* nr. 7 (2022), 44-57.

9. Camillo Sitte, *Der Städtebau nach seinen künstlerischen Grundsätzen*, Wien 1889, 9.

10. H.P. Berlage, 'Is het schoone in de kunst ideaal of reëel, subjectief of objectief?', *Bouwkundig Tijdschrift* 13 (1893) 39, 25-29.

11. 'De kunst in stedenbouw', *Bouwkundig Weekblad* 12 (1892) 15 (9 april), 87-91; 17 (23 april), 101-102; 20 (14 mei), 121-124; en 21 (21 mei), 126-127.

12. *De Bouwwereld* 7 (1907) 17, 132.

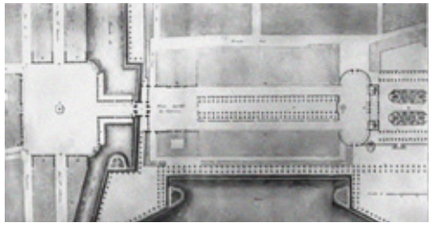
De leidende gedachte achter Berlages uitbreidingsplan

In zijn toelichting stelde Berlage: 'Een zo'n hoogst belangrijk esthetisch, maar bovenal maatschappelijk vraagstuk als stedenbouw, krijgt eerst zijn bijzondere waarde wanneer het in zijn historisch verband wordt gezien en in zijn oorzakelijke ontwikkeling wordt toegelicht'[13]
Berlage wilde met zijn uitbreidingsplan de romantisch-schilderachtige omstandigheden van de natuur en bestaande bebouwing verenigen met nieuwe, klassiek monumentale woonbuurten. De bestaande bebouwing en het landschap werden zorgvuldig onderzocht en in kaart gebracht. Bestaande bebouwing (schilderachtige) werd in het plan donkerbruin aangegeven, de nieuwe bebouwing (monumentale) rood, en het omliggende landschap werd nauwkeurig in kaart gebracht. Op de kaart werd zo het verloop in tijd van oud naar nieuw visueel weergegeven, zodat de eerdergenoemde synthese precies in beeld kwam.
Om de ware schoonheid van steden te leren kennen, moesten we volgens Berlage de geschiedenis van steden bestuderen. De klassieke stedenbouw uit Griekenland was gebaseerd op een vooraf opgesteld plan en kende een voorkeur voor een regelmatige aanleg met rechte straten. Dit werd door de Romeinen overgenomen. Voor Hegel was dit een symbolische vorm van stedenbouw. De romantische stedenbouw daarentegen was volgens Hegel voornamelijk christelijk en Germaans, en berustte op organische groei. Een dorp werd uit economische motieven gesticht en groeide langzaam uit tot een stad, zonder voorafgaand plan. Griekse steden hadden een klassiek karakter, terwijl middeleeuwse steden volgens Berlage, in navolging van Hegel een romantisch karakter vertoonden.
Berlage citeerde in zijn toelichting Hermann Muthesius, die in 1907 aan de wieg had gestaan van de Deutsche Werkbund waarin de meer moderne architecten en ontwerpers zich verenigden. Muthesius was eveneens van mening dat er twee glansperioden in de westerse cultuur waren, de Griekse oudheid en de noordelijke middeleeuwen. Muthesius bracht in 1904 de door de utopische denker William Morris beïnvloedde Engelse architectuur en stedenbouw naar het continent en was een van de belangrijkste architecten die in navolging van de Engelsen in 1909 de eerste Duitse tuinstad Hellerau bij Dresden stichtten. Zijn leerling, de socialistische stadsplanner Martin Wagner, zou tussen 1924 en 1932 op grote schaal tuinsteden rond Berlijn aanleggen.
Griekse en Noord-Europese architectuurvormen kenmerkten zich, volgens Berlage, door een vastomlijnde maar tegengestelde geestelijke levensbeschouwing. Berlage vertaalde deze tegenstelling naar de door hem gebruikte tegenstelling: 'monumentaal' versus 'schilderachtig'. Het monumentale en het schilderachtige leidden volgens Berlage, in dialectische verhouding, tot schoonheid. Daarbij was het monumentale, als het gestileerde, een schoonheid van een hogere orde. Een keuze tussen deze twee richtingen kon volgens Berlage dan ook op zichzelf niet moeilijk zijn.[14]
Wat betreft het leidend beginsel van het uitbreidingsplan betoogde Berlage dat het voerde 'tot het beginsel van regelmaat, d.w.z. niet van pijnlijk vastgehouden symmetrie, maar van een regelmaat, naar welke de steden der oudheid maar vooral die van het Barok tijdperk zich hebben ontwikkeld. Maar ook is daarbij zooveel mogelijk partij getrokken van alle gesteldheden, die juist in een stad als Den Haag in zoo

13. *Het Uitbreidingsplan van 's Gravenhage*, 1.

14. *Het Uitbreidingsplan van 's Gravenhage*, 14.

Omslag *Platz und Monument* / Afbeelding van de Place Royale in Nancy [uit: Brinckmann, *Platz und Monument*, 119].

groote verscheidenheid voor komen. Door het behoud van zoodanige "hindernissen" wordt als vanzelf een zekere eentonigheid vermeden, die bij uitvoering van een volledig regelmatig plan allicht onvermijdelijk is. Het gevolg van een dergelijke ontwikkeling was het ontstaan van een systeem van regelmatige plangedeelten, welke op natuurlijke, d. i. dus in bedoelden zin op toevallige wijze met elkaar moesten worden verbonden. [...] Daar het stratenplan van het oude Den Haag in 't algemeen een systeem van elkaar zich rechthoekig kruisende straten vertoont, lag het voor de hand ditzelfde beginsel in het nieuwe gedeelte toe te passen.'[15]
Echter, verkeerskundig moest de stad eveneens toegankelijk worden gemaakt, wellicht ook ter legitimatie van de stedenbouwkundige monumentale barokpatronen zoals de ruimtelijke vorkstructuur en assen in samenhang met de bebouwing die Berlage in de woonbuurten bedacht. Hij betoogde verder: 'Toch bleek reeds dadelijk dat de radiale of diagonale straat, tengevolge der verkeerseischen niet kon worden gemist, zoodat bij een enkele blik op het plan de principieele eigenaardigheid opvalt, welke door de toepassing der diagonaalstraten ontstaat. Het komt mij trouwens voor, dat deze eigenaardigheid in 't algemeen een verrijking van het stadsbeeld beteekent.' Berlage wenste een Hegeliaanse synthese. Hier sprak hij echter niet meer over de Griekse klassieken en de Gotische middeleeuwen, maar over de geest van de klassieken en de romantische geest. Hoe de stap van de Gotiek naar de Romantiek bij Berlage precies werd gemaakt, bleef onduidelijk. Hij stelde: 'Konden dus de plannen der klassieke steden tot den regelmatigen aanleg als aanleiding dienen, die der middeleeuwen gaven de denkbeelden tot de oplossing der toevallige overgangen. Op deze wijze kon dus de geest van het plan in klassieke opvatting worden gehouden, terwijl de natuurlijke omstandigheden zorgden voor den schilderachtigen factor, dus voor een schoonheid in romantischen geest. Zoo kon dus het materiaal, hetwelk ons werd nagelaten in den bouw der oude steden, niet tot navolging maar als aanleiding, in zijn vollen omvang worden gebruikt, en er voor worden gezorgd, dat de geforceerdheid naar beide richtingen, zoowel in klassieken als in romantischen geest, werd vermeden.' De essentie van het Haagse uitbreidingsplan was dat het om fragmenten van monumentale barokke plangedeelten ging, die op een romantische en soms toevallige wijze door het landschap en bestaande bebouwing met elkaar werden verbonden.
Berlage verwees in zijn toelichting naar het in 1908 verschenen boek *Platz und Monument* van Brinckmann en naar de 18de-eeuwse Franse stedenbouw. In de ogen van Berlage was het moeilijk om in moderne steden een gelijkwaardige schoonheid met die in de oude steden en Franse steden te realiseren, vooral omdat hij vond dat de architectuur in Nederland was weggezonken met het individualisme.
Hij betoogde hierover: 'En die moeilijkheid wordt voor den stedenbouw in Nederland zeker niet geringer, omdat de verhoudingen hier te lande in 't algemeen beperkt zijn. Want breede rechte straten verlangen, om ruimte in bovengenoemden zin te scheppen, ook dienovereenkomstige middelen, d.i. een monumentale architectuur, zoo wel van karakter als van afmeting. En nu is juist de ontwikkeling der monumentale architectuur hier te lande nooit van groote beteekenis geweest, terwijl bovendien de afmetingen der huizen, en speciaal nog wel die van Den Haag, zelfs het peuterige nabijkomen. Dit maakt dat er zoo dikwijls een wanverhouding ontstaat tusschen de breedte der straat en de hoogte der huizen, vooral in de

15. *Het Uitbreidingsplan van 's Gravenhage*, 1909, 24. Ook de volgende citaten zijn aan deze pagina ontleend.

Transvaalkwartier, de eerste gemeenschappelijke binnentuin met woningen die daar specifiek op zijn georiënteerd. Architect J.E. van der Pek, circa 1910 [uit: Carol Schade, *Jan Ernst van der Pek (1865-1919) Pionier van de Volkshuisvesting*, Rotterdam 2010].

Binnentuin van het bouwblok in het Transvaalkwartier tussen de Natalstraat en Heilbronstraat, 1915. Foto J.G. Happel, Dienst Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting [Haags Gemeentearchief].

nieuwere wijken, waar de huizen natuurlijk nog kleiner zijn dan meer naar het centrum der stad, en de breedte der straten afmetingen pleegt aan te nemen, welke in de verste verte niet in overeenstemming is met het bestaande, maar ook niet met het eenmaal te verwachten verkeer.'[16] Want wanneer 'stedenbouw is met het huizenmateriaal ruimte scheppen', dan is het duidelijk dat met de ondeugdelijkheid van het materiaal ook de ruimte moeilijk zal voldoen, aldus Berlage. Dit was specifiek het geval voor Den Haag, met haar peuterige korrelgrootte van de bebouwing.

Gemeenschapszin bevorderen met openbare ruimte

De samenhang tussen stedelijke ruimte en bebouwing, en het gevoel van collectiviteit en intimiteit bij bewoners kwam in de ogen van Berlage het beste tot zijn recht bij dubbele bouwblokken. Het woonplein in het midden was de bij uitstek de plek waar bewoners elkaar troffen en kinderen konden spelen. Dubbele bouwblokken werden vermoedelijk in 1863 voor het eerst gerealiseerd in het Akroyd Park in Halifax. Dit Engelse modeldorp werd gebouwd door de textielfabrikant Edward Akroyd Dat waren echter nog geen gesloten bouwblokken, maar een aantal losse woongebouwen rondom een plein, met daaromheen andere losstaande woongebouwen. Het dubbele bouwblok met gemeenschappelijke tuin werd een geliefd thema bij sociaaldemocraten in Nederland en daarbuiten. Het

Woonplein Vlierboomplein, Heesterbuurt, 1917. Foto J.G. Happel, Dienst Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting [Haags Gemeentearchief].

Karl Marx-Hof uit het rode Wenen uit de jaren dertig is daarvan het beroemdste voorbeeld. Gemeenschapszin werd bevorderd door de openbare ruimte. In Den Haag zijn daarvan al vroege voorbeelden, zoals de binnentuin van het complex arbeiderswoningen dat door architect J.E. van der Pek ontwierp en rond 1905 bij het Schalk Burgerplein in het Transvaalkwartier in opdracht van Bouwonderneming Buiten-Haag was gebouwd. Volgens een plaatselijke krant was dit vermoedelijk de eerste gemeenschappelijke tuin die als zodanig is ontworpen: 'Gewoonlijk toch wordt de ruimte tusschen de achtergevels der huizenblokken als tuinen toegewezen aan de bewoners der benedenhuizen, waardoor dan die der bovenhuizen van het genot van een tuin verstoken blijven. Om in dezen toestand verandering te brengen zijn de huizen zóó ontworpen, dat de bewoners van alle woningen zich gemakkelijk naar den tuin kunnen begeven.'[17]

In Berlages uitbreidingsplan voor Den Haag verschijnen al enkele aanzetten voor de dubbele bouwblokken. Ook in zijn Plan voor Amsterdam-Zuid uit 1915 zijn er dubbele bouwblokken te zien, die in een eerder plan uit 1904 nog ontbraken. Berlages dubbele woonblokken vonden navolging, want ook in het ontwerp voor de Amsterdamse Spaarndammerbuurt uit 1912 door J.M. van der Mey werden ze getekend. Hier ontwierpen K.P.C. de Bazel en H. Walenkamp in 1919 twee fraaie dubbele bouwblokken. Zaandammerplein en Zaanhof liggen als bindend ruimtelijk element tussen de

16. *Het Uitbreidingsplan van 's Gravenhage*, 25.

17. *Haagsche Courant* 10 juni 1905.

Woonplein Windasstraat, Scheveningen, 1915. Foto J.G. Happel, Dienst Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting [Haags Gemeentearchief].

bebouwing. Ook de Coöperatiehof, ontworpen door de architect P.L. Kramer tussen 1926 en 1928 in de Nieuwe Pijp in Amsterdam. Op Rotterdam-Zuid, in Bloemenhof, staat binnen een stedenbouwkundig plan van P. Verhagen eveneens nog altijd een fraai vroeg dubbel bouwblok: het Patrimonium's Hof, ontworpen door de architect A.K. Kruithof Azn. uit 1915–16.
Deze ensembles waren vergelijkbaar met die in Den Haag: eenvoudig, degelijk metselwerk en dakkappen in verschillende richtingen. Door stadsvernieuwing of stedelijke vernieuwing zijn veel van deze ensembles gesloopt. Toch zijn er nog altijd dubbele bouwblokken met intieme woonpleinen te vinden in Den Haag, zoals die in/aan de Windasstraat, Zeezwaluwhof, Gagelplein, Weigeliaplein, Moerbeiplein, Vlierboomplein en Schaapherdersstraat. Met het dubbele bouwblok kwamen groene ruimten, seriematige woningwetwoningen (met frisse lucht en voldoende daglicht) en verschillende soorten pleinen en straten in een nieuwe verhouding tot elkaar te staan. Het nadeel van het dubbele bouwblok was de ruimte die het innam, waardoor de woningbouwaantallen niet gehaald konden worden. De woningdichtheid was te laag. Dit zal de reden zijn geweest dat ze sporadisch werden toegepast bij het ontwerp van nieuwe wijken. Een hele stad vol dubbele bouwblokken was immers onbetaalbaar.

De invloed van Brinckmann op stedenbouw en architectuur

In 1913 verhuisde Berlage naar Den Haag, waar hij tot zijn dood in 1934 zou blijven wonen en werken, onder meer als adviseur van de Haagse Sociaal-Democratische Arbeiderspartij. Naast Berlage speelde Brinckmann in Nederland een belangrijke rol bij de verspreiding van de in deze tijd in zwang zijnde Europese ideeën over moderne, hygiënische stedenbouw.
Brinckmann promoveerde in 1907 bij de vermaarde architectuurhistoricus Heinrich Wölfflin met de studie *Die praktische Bedeutung der Ornamentstiche für die deutsche Frührenaissance*. In navolging van zijn tijdgenoten pleitte Binckmann hij voor een herwaardering van de barokkunst en dito stedenbouw en architectuur.
Vooral het begrip ruimte speelde daarbij een centrale rol in zowel architectuur als stedenbouw. Volgens Brinckmann was het ongeluk van de 19de-eeuwse architectuur dat de architecten het gevoel voor ruimte en ruimtelijk effect hadden verloren, waardoor ook de zekerheid in expressieve vormen teloorging.[18]
In zijn *Platz und Monument* uit 1908 verwees Brinckmann naar het vaktijdschrift *Der Städtebau*, dat door architect en stedenbouwkundige Theodor Goecke in de periode 1904–19 was geredigeerd. In dat tijdschrift werden nieuwe stedenbouwkundige ideeën uitvoerig besproken.
Op het congres over stedenuitleg, georganiseerd door de Royal Institute of British Architects over de Town Planning Act in oktober 1910, waren verschillende Nederlandse vertegenwoordigers. Brinckmann behoorde tot de sprekers en sprak over de klassieke en gotische architectuur en stedenbouw, de Franse barok, en betoogde dat deze tradities konden leiden tot een moderne stedelijke uitleg waarbij ruimten en gebouwen in onderlinge samenhang werden ontworpen. Onder de congresgangers bevonden zich onder anderen J.H.W. Leliman (namens de Bond van Nederlandsche Architecten), de Haagse architect A.H. Wegeriff (namens Architectura et Amicitia), eerder genoemde Lindo (namens de gemeente Den Haag) en de Haarlemse architect J.B. van Loghem.[19]

Het bouwblok en Berlages plan voor Amsterdam-Zuid

Berlage werkte vanaf 1914 aan een plan voor Amsterdam-Zuid. Dat werd in 1917 goedgekeurd. in 1915 volgde een toelichting op dit plan.[20] Ten opzichte van het eerdere Haagse uitbreidingsplan vallen direct enkele verschillen op. De wisselwerking met het bestaande landschap en de bestaande (schilderachtige) bebouwing is aanzienlijk minder. Bestaande slotenpatronen en bebouwing zijn verdwenen. De laat-barokke (monumentale) structuur, zoals Brinckmann die beschreef in zijn boeken, is daarentegen veel nadrukkelijker aanwezig en bepalend voor de opzet van het plan. In plaats van losse woonbuurten met barokke stedenbouwkundige structuren betreft het hier een grootschalig plan dat aansluit op bestaande hoofdwegen en hoofdwaterstructuren.
Het uitbreidingsplan Amsterdam-Zuid vertoont overeenkomsten met latere plannen, zoals dat voor het Laakkwartier Den Haag uit omstreeks 1920, waarin monumentale

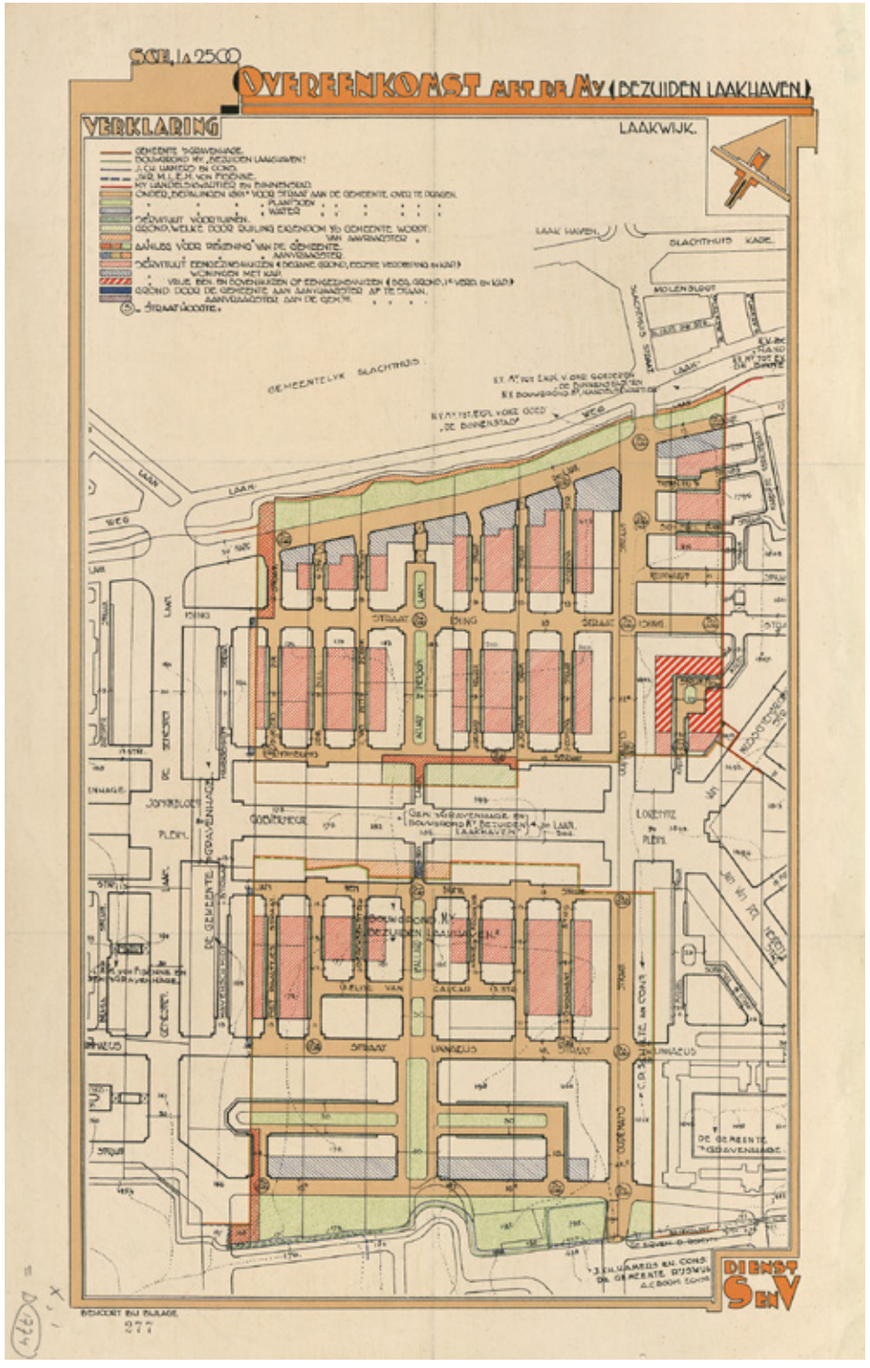
18. *Algemeen Dagblad* 5 juni 1912.

19. *Algemeen Handelsblad* 12 oktober 1910.

20. H.P. Berlage, 'Memorie van Toelichting behoorende bij het Ontwerp van het Uitbreidingsplan der Gemeente Amsterdam', *De Bouwwereld* 15 (1916), 9, 66-68; 10, 75-77; en 11, 84-86. Zie ook Francis F. Fraenkel, *Het plan Amsterdam-Zuid van H.P. Berlage*, Alphen aan de Rijn 1976.

Binnentuin woonblok Molenslootstraat, Laakkwartier, 1918. Foto J.G. Happel, Dienst Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting [Haags Gemeentearchief].

Plattegrond 'Bezuiden Laakhaven', Laakkwartier, 1920. Foto J.G. Happel, Dienst Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting [Haags Gemeentearchief].

assen een belangrijke rol spelen. Er is sprake van een duidelijke geleding in bebouwingstypen en een hiërarchische structuur van de straten. Ook in Amsterdam-Zuid geldt het principe dat Berlage formuleerde: 'De woningvoortbrenging is een massa-voortbrenging geworden, zelfs voor de gegoede burgerklasse; de bouw van een woonhuis, voor een bepaalde familie bestemd, is uitzondering.'[21] Het bouwblok werd, ter bevordering van de eenheid, als uitgangspunt gehanteerd. Daarnaast werd een rechtlijnig, monumentaal stratennet met brede hoofdstraten geïntroduceerd, waardoor alle toevalligheden als vanzelf werden uitgesloten. Het stadsontwerp was een compositie geworden van bouwblokken en de verschillende soorten openbare ruimtes zoals doorgaande wegen, woonstraten en verblijfspleinen. Berlage stelde: 'En deze soort van bebouwing gaat als vanzelf naar den blokbouw, omdat eenzelfde type van woning moet worden vermenigvuldigd. Inderdaad is dan ook deze blokbouw reeds ontstaan daar, waar woningbouw ten bate der volkshuisvesting is tot stand gebracht. Hoe ondragelijk zou daarentegen de indruk zijn geworden, wanneer elk van diezelfde huizen een andere gevel zou hebben gekregen. En toch is een tijdperk voorafgegaan, waarin blokken van dezelfde huizen zijn gebouwd, waarvan elke huis met een afzonderlijk gevelonderdeel is versierd.'

Brinckmann in Den Haag, 1917-19

In 1917 werd Brinckmann aangesteld als cultureel attaché bij de Duitse ambassade. Hij zou tot 1919 in Den Haag blijven. De Oost-Fries Brinckmann was geboren op het Duitse waddeneiland Norderney, vlak bij de Nederlandse grens.[22] Vermoedelijk was Brinckmann de Nederlandse taal enigszins machtig, aangezien uit krantenberichten bleek dat hij zich vooral bezighield met het rapporteren over de pers en andere media.[23] Hij gaf bovendien door heel Nederland lezingen met lichtbeelden. Deze gingen over klassieke en gotische architectuur, de Franse barok, de balans tussen gebouwen en ruimtelijkheid, maar ook over de nieuwe stedelijke uitleg en de woningbouwopgave met de daarbij behorende grondpolitiek. Naar aanleiding van het boek *Bouwkunst in de stad en op het land* (1917) van de in het tegen Den Haag aangelegen Voorburg wonende Herman van der Kloot Meijburg — waarin de auteur slechte en goede voorbeelden naast elkaar plaatste — schreef Brinckmann in een Haagse krant dat ook de nieuwe wijken in Den Haag en andere Hollandse steden goed werk hadden voortgebracht. Brinckmann betoogde onder meer: 'Wij genaken niet uit de diepte den top, maar zoeken slechts opnieuw, ook in de bouwkunst, de uitdrukking voor een anders geaard gemeenschapsgevoel, dat het jongste verleden als een doodsmasker afwijst en afwijzen moet.'[24]
Brinckmann hield op 26 februari 1918 aan de Technische Hoogeschool Delft voor het Civiel- en Bouwkundig Studenten-Gezelschap Practische Studie een lezing over historische stedenbouw als voorbeeld voor de moderne stedenbouw. Na een inleiding met historische voorbeelden, eindigde hij met de conclusie dat men de lessen uit het verleden was vergeten. Moderne stadsarchitectuur betekende nu vooral voldoen aan

21. 'Memorie van Toelichting', net als het volgende citaat.
22. *Het Vaderland* 4 november 1917.
23. *Het Vaderland* 24 juni 1919.
24. *Het Vaderland* 4 november 1917.

Binnentuin Wesselstraat/Fischerstraat, Transvaalkwartier, 1915. Foto J.G. Happel, Dienst Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting [Haags Gemeentearchief].

economische eisen, met brede verkeerswegen en smalle woonstraten. Aan de hand van recente voorbeelden liet hij echter zien dat architectonische, sociale én economische eisen wel degelijk samen konden gaan bij een stedelijke uitleg. Het krantenverslag besloot met: 'Het is niet noodig, een diepgaande studie te maken van den ouden bouwstijl, ze behoeven ook geen mooie steden te bouwen, maar wel economisch en sociaal gezonde steden.'[25]
Brinckmanns lezing voor de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst te Amsterdam op 4 juni 1918 ging eveneens over eigentijdse onderwerpen die werden ingeleid met historische voorbeelden. Onderwerpen zoals grondpolitiek, woningnood, elektrische tramverbindingen tussen wijken, hygiënische arbeiderswoningen, bouwblokvorming (65 meter diep en 120 meter lang, 30% bebouwd oppervlak op het bouwterrein voor hygiënische stedenbouw) en woonstraten om een zo hoog mogelijke dichtheid te bereiken in steden. Met het genoemde type bouwblok wilde Brinckmann voorkomen dat binnenterreinen werden volgebouwd met onhygiënische slechte achterhuizen en sloppen. Ook bepleitte Brinckmann de vrije ruimte in het midden van het bouwblok te bestemmen voor tuinen en kinderspeelplaatsen. Brinckmann liet historische voorbeelden van dergelijke oplossingen zien, onder meer uit Londen, Parijs, Frankfurt, Berlijn, Essen en de Engelse tuinsteden van zijn goede vrienden Raymond Unwin en Ebenezer Howard.[26]

Een klein jaar later, op 27 maart 1919, hield Brinckmann een besloten lezing in Utrecht over het thema 'ruimte in de kunst'. De keuze voor Utrecht was niet willekeurig; het was de stad waar sinds 1914 J.P. Fockema Andreae als burgemeester fungeerde, na eerder zich in die stad als gemeentesecretaris te hebben beziggehouden met openbare werken en volkshuisvesting. Volgens Brinckmann was elke ruimte een lichaam: zij wordt van binnenuit waargenomen en houdt op waar de vlakken van haar begrenzing zich bevinden. Vanuit een extern perspectief begint de waarneming juist bij die vlakken. Er bestaat aldus een samenhang tussen het ruimtelijke lichaam en het plastische lichaam, waarbij het plastische lichaam steeds voorafgaat aan het ruimtelijke. In de architectuurgeschiedenis is volgens Brinckmann sprake van een voortdurende wisselwerking tussen deze twee benaderingen. Zo werden de heldere ruimteblokken van de Romaanse bouwkunst opgevolgd door de gefragmenteerde ruimtelijkheid van de gotiek. In de overgang van renaissance naar barok bereikte de ruimtelijke behandeling haar hoogste verfijning en verheffing. In de negentiende eeuw daarentegen, zo betoogde Brinckmann, werd de ruimte in de architectuur vernietigd en vervangen door verhandelbare objecten.[27]
Begin mei 1919 keerde Brinckmann terug naar Duitsland. Volgens *Het Vaderland* had hij door zijn lezingen een zekere bekendheid had verworven.[28] Ook *De Tijd* berichtte over zijn vertrek uit Den Haag en kondigde net als *Het Vaderland* voor het najaar een nieuwe lezing voor de Delftse studenten aan.[29] Na deze op 27 oktober 1919 gehouden voordracht schreef *Het Vaderland*: 'Prof. Brinckmann is een geboren redenaar, en zijn eenvoudige, klare uiteenzetting, zijn treffende opmerkingen, menigmaal door een kwinkslag gekruid, boeide blijkbaar het talrijke gehoor. Een lang applaus dankte tenslotte de spreker.'[30]

Brinckmanns indrukken van de Haagse architectuur

In een tweeledig artikel blikte Brinckmann in 1919 in *Het Vaderland* terug op de Haagse stedenbouw en architectuur.[31] In zijn artikel uitte hij scherpe kritiek op de doorbraken in de historische stad en de verdeling van het weelderige groen. De doorbraken waren in zijn ogen niet monumentaal genoeg en het groen was ongelijk verdeeld in de stad, met bevoorrechting van de betere standen. In de eerste aflevering van zijn artikel beschreef Brinckmann de verbinding van het Willemspark via het Binnenhof naar het Spui, met diverse doorbraken ter hoogte van de Parkstraat, de Gevangenpoort en de Hofweg — een grote as die de stad van het noordwesten naar het zuidoosten doorkruist. Hij verwees ook naar de eerdere opmerkingen van Lindo over het plan voor een boulevard die Den Haag in twee helften zou verdelen. Volgens Brinckmann betrof het een zeldzame doorbraak tussen stadsgezichten in Nederland.
Hij vond 'de geheele aanleg van de stad Den Haag eigenlijk niet architecktonisch' en pleitte voor de aanleg van een soort Kneuterdijkplein, waardoor vanuit de Parkstraat direct zicht op het Binnenhof zou ontstaan. In een rechte

25. *De Nieuwe Courant* 27 februari 1918.

26. *Het Vaderland* 5 juni 1918; *De Nieuwe Courant* 5 juni 1918.

27. *De Nieuwe Courant* 28 maart 1919.

28. *Het Vaderland* 3 mei 1919.

29. *De Tijd* 5 mei 1919.

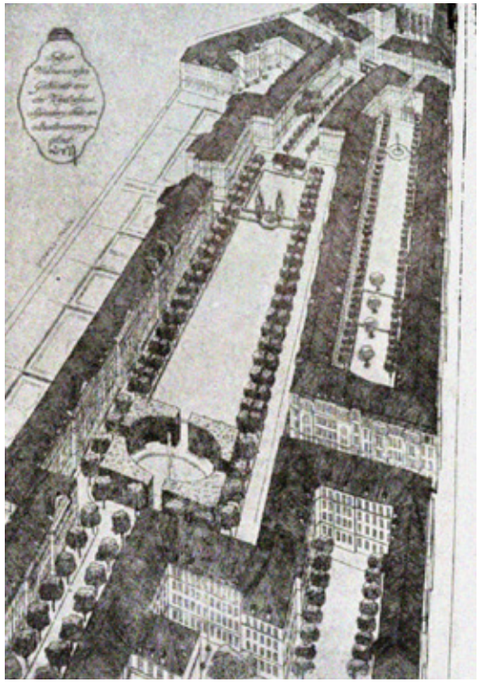
30. *Het Vaderland* 29 oktober 1919.

31. 'Architektonische indrukken uit Den Haag', *Het Vaderland* 24 en 25 juli 191

Prentbriefkaart van het Oranjeplein uit 1902.

lijn zou de Parkstraat dan worden doorgetrokken, via de Gevangenpoort, naar het Buitenhof. In de tweede aflevering betoogde Brinckmann dat in Den Haag de ordenende assen ontbraken die andere steden structuur geven. Overal zag hij slechts aanzetten, maar nergens werd volgens hem een architectonisch concept consequent uitgewerkt. Hij wees, naast de doorbraak bij de Parkstraat, onder meer op die doorbraken bij de Veenkade (Prinsestraat) en Prinsegracht (Grote Marktstraat) als voorbeelden. Geen van alle uitmondend in monumentale rechte assen. In dit gebrek aan ruimtelijke organisatiekracht zag Brinckmann een typisch Hollandse karaktertrek, die volgens hem voortkwam uit het feit dat niet de bouwkunst of beeldhouwkunst, maar de schilderkunst de ware Hollandse kunstvorm was. Het Haagse stratenstelsel, dat hij omschreef als een 'gewirwar aan straatjes', was dan ook 'hoogst schilderachtig'. Brinckmann uitte verder een scherp oordeel over de nieuwe stadsuitleg van Den Haag. 'Het nieuwe deel van de stad in het Westen en het Bezuidenhoutkwartier in het Noorden kenmerken zich door dezelfde dorheid en artistieke onmacht als zovele nieuwe wijken in Hollandse steden: altijd dezelfde plattegrondteekening en slechte bouwondernemers-architectuur, vervelend, tochtig en stoffig.'
Toch rekende hij Den Haag tot de mooiste en aantrekkelijkste steden ter wereld. De schoonheid van de stad lag volgens hem in haar bomen en tuinen. Op plekken waar men in geen enkele andere stad een boom zou aantreffen, stond er

Afbeelding uit Brinckmann, *Stadtbaukunst*, 111.

in Den Haag wél een. Hij verwees onder andere naar de imposante kastanje voor Paleis Noordeinde, het kastanjebos aan de Vijverberg en de lanen door de stad — mede ontworpen door Lindo — die volgens hem internationale faam verdienden. Het wandelen door deze lanen vergeleek hij met het betreden van een gotische hal. Overal in de stad lagen prachtige particuliere tuinen, waarvan de mooiste zich volgens Brinckmann bevonden rond het Vredespaleis — mede tot stand gekomen dankzij de eerder genoemde Duitse stedenbouwkundige Henrici. 'Door de tuinen trekken licht, kleur en frischheid het stadsbeeld binnen,' schreef hij bewonderend.
Wat Brinckmann echter geheel miste, waren tuinen die als speelplaatsen voor kinderen in de zuidelijke wijken, zoals de Schilderswijk, waren ingericht. Hij bekritiseerde met name het Oranjeplein, waar op hete zomerdagen honderden kinderen speelden op een stoffige vlakte zonder enige speelmogelijkheid.
Als oplossing stelde Brinckmann voor om de particuliere tuinen nabij het Huygenspark aan te kopen en deze tot openbare speelplaatsen om te vormen. Op indringende wijze kaartte hij de ongelijke verdeling van het weelderige groen in Den Haag aan. Hij stelde: 'De knaap zonder speelplaats is de vader van den man, die tot het uiterste van het communisme overgaat.' Den Haag had, zo concludeerde hij, nog een belangrijke opgave te vervullen om daadwerkelijk een 'stad van tuinen' te worden. Opvallend is dat Berlage in beide krantenartikelen volledig onvermeld bleef.

Brinckmann: Spread the People!

Jan Wils besprak in *Het Vaderland* van 9 april 1920 positief *Baukunst des 17. und 18. Jahrhunderts in den Romanischen Ländern*, Brinckmanns nieuwe boek. Hij noemde de ruimtewerking die Brinckmann aanwees als de voornaamste waarde van de bouwkunst, in tegenstelling tot de beperkte geslotenheid van het gevelplan. Over de relatie tussen Berlage en Brinckmann repte hij echter met geen woord. De vraag of de contacten tussen de sociaaldemocraat Berlage en Brinckmann, die zich later tot het nationaalsocialisme bekeerde, in Den Haag positief waren blijft ongewis. Het blijft ook onduidelijk of er ooit persoonlijk contact is geweest. Het was opvallend dat Brinckmann in zijn eveneens in 1920 verschenen *Stadtbaukunst.*

Binnentuin Deimanstraat/Drebbelstraat, Laakkwartier, 1915. Foto J.G. Happel, Dienst Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting [Haags Gemeentearchief].

Geschichtliche Querschnitte und Neuzeitliche Ziele aandacht besteedde aan veel steden, maar de Nederlandse met geen woord vermeldde, en dus ook Berlages plannen onbesproken liet. Alleen Berlages artikel 'Over normalisatie in de uitvoering van den woningbouw' uit 1918 werd in de literatuurverwijzing genoemd. In hoeverre de (politieke) opvattingen van Brinckmann en Berlage met elkaar in conflict waren, bleef onduidelijk in de kranten en architectuurbeschouwingen. Het is mogelijk dat veel stedenbouwers en architecten inspiratie opdeden uit Brinckmanns werk over dubbele bouwblokken. Brinckmann zal daar zeker over verteld hebben in zijn lezingen, ook zijn boeken die in Delft voor iedereen beschikbaar waren noemden de voorbeelden. In de ogen van Brinckmann was de moderne stad, de 'Stadt der Gegenwart', verbonden met de oude stad via treinverbindingen, in tegenstelling tot de situatie in Nederland, waar buitenwijken vaak strak tegen de oude stad werden geplakt. Duitse en Engelse tuinsteden waren daarentegen van grotere omvang en daarom moeilijk te vergelijken met de kleinere Nederlandse tuinwijken die hier en daar ontstonden. De verspreiding van de bevolking was een van de eerste principe van Brinckmanns stedenbouw.[32] Dit idee was echter moeilijk te realiseren binnen de gemeentelijke indeling en de beperkte ruimte van Nederlandse dorpen en steden. Het is echter ook denkbaar dat dit principe bij sociaaldemocraten zoals Berlage niet in goede aarde viel, aangezien Berlage juist geloofde dat de stad zelf cultuur voortbracht.

Brinckmann bracht moderne Europese stedenbouw naar Nederland. In 1918 was Berlage 62 jaar oud, terwijl de energieke spreker en publicist Brinckmann nog maar 47 jaar was. In mei 1919 verliet Brinckmann Den Haag en werd hij hoogleraar in Rostock. In Nederland verdween hij uit het zicht, maar Den Haag werd vanaf nu gezien als één ruimtelijk kunstwerk met een Schoone Eenheid.

32. Brinckmann, *Stadtbaukunst*, 122.